

Р.Ө. Досымбекова

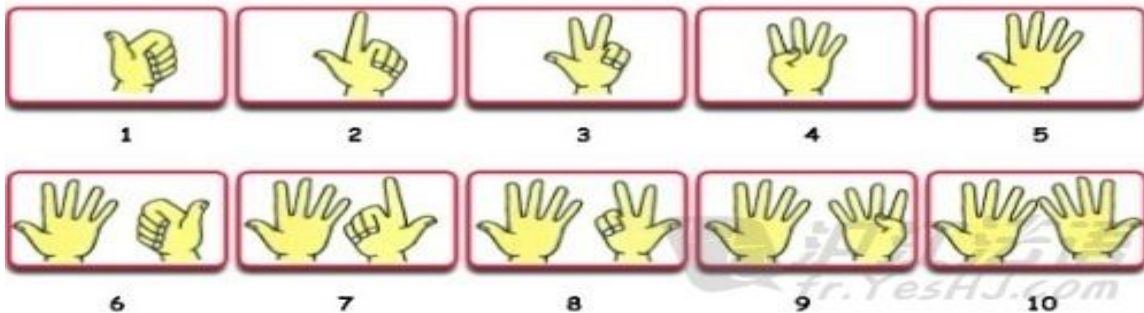
ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ «БЕС» САНЫНЫҢ ТАҢБАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Жалпы иероглифті сандардың даму тарихы ұқсас келеді. Иероглифті сандар қытай ұлтының алғашқы қауымдық кезеңіндегі заттардың санын анықтау үшін қолдану қажеттілігінен пайда болған деуге болады. Көне ғасырларда адамдар құнды заттарын, жіп сабақтарын, бамбук таяқшаларын т.б. заттарды санауыштың негізгі құралы етіп пайдаланған. Сүйек таңбаларда, көне иероглифтік жазулардағы «сан» тура жіппен байлау арқылы жазылған жазудың бейнесін, кейпін береді. Жоғарыда айтып өткендей, Қытайда ерте кезеңде ұзақ жылдар бойы санаудың негізгі құралы ретінде бамбук пайдаланылған. Оны «筹», «chou», «算», «suan» санау, есептеу сөздерінен анық көруге болады. Олардың басындағы яғни төбесіндегі кілті «竹», «zhu» бамбукті білдіреді. Демек, біздің сөзімізді осы дәйектің өзі-ақ нақтылайды деуге негіз бар.

Иероглифті сандарды пайдалану қазіргі кезде де жалғасып келеді. Олар қытай тілінде былайшатаңбаланады: 一, 二, 三, 四, 五,

六, 七, 八, 九, 十, 百, 千, 万».

Осы берілген таңбалар жүйесінен, жоғарыда

Қолдың саусақтары неге көлденең сызық? – деген сауалға жауап берер болсақ, онда «甲骨文 jia gu wen жазуы XIV ғасырдың ортасында төрт «四», «si», «X» болып таңбаланады да, бес «五», «wu», «又» алақан деген таңбамен бейнеленетінін көреміз.

XX ғасырдың басында араб сандары,

айтылғандай, көне қытай әдеби тілінің тарихи эволюциясын көреміз. Көрсетілген таңбалардың даму үдерісіне байланысты тарихи деректерді зерделей отырып, араб цифрларының Қытайға VIII ғасырдың басында ене бастағанын байқауға болады. Бірақ қытайлықтар оны бірден қолданысқа енгізбей, араб сандарын шамамен XIII ғасырға қарай қабылдай бастаған.

Көне қытайда «бес» саны ерекше мағынаға ие болған сандардың бірі. Қытайдың атақты ғалымы, жазушысы 郭沫若-ның (Guo Moqiuo) айтуынша, ертедегі адамдар қолдың саусағын қолдану арқылы санды көрсеткен, осыдан бастап бірте-бірте иероглифті сан пайда болған. Осы сан «数» (shu)-дың жазылуы қолмен санаудан шыққан деген деректер бар. Көне қытай әдеби тіліндегі 一, 二, 三, көлденең төрт сызық, 四, 五, 六, 七, 八, 九, 十 деп белгілеп, ол қолдың саусағының нұсқауы, символы дейді. Мысалы былай:

адамдардың мәдени өмірінде өте кеңінен, көп мөлшерде қолданыла бастады. Оң қолдың шығарып, алақаныңды жайып, бас бармағыңды көрсетсең ол – «бір», келесі саусақты қоссаң «екі», ортаншы саусақ – «үш», төртінші саусақ – «төрт», ал жұдырықты жұмсаң «бес» деген таңбаға айналады /1, 78/.

Мына кестедегі «甲骨文数字 jia gu wen shuzi» көне жәдігерлер жазуындағы сандардың таңбалануы. «Төрт» саны ертеде төрт көлденең

сызықшадан, ал 5 саны бес көлденең таяқшадан тұрған, кейіннен X формасында және бестің астындағы бес «五» таңбасына өзгерген.

数字	甲骨	小篆	汉代算筹	宋代算筹
1	一	一	一	一
2	二	二	二	二
3	三	三	三	三
4	四	四	四	X
5	五	五	五	五
6	六	六	六	六
7	七	七	七	七
8	八	八	八	八
9	九	九	九	九
10	十	十	十	十

Берліген кестедегі «бес» санының «төрт» санымен байланысының тарихи дамуына тоқтала кетейік. Сун династиясы кезеңінде (420-479 жж.) төрт саны «X» таңбасымен таңбаланып, төрт құбыланы білдірсе, бес осы «X» таңбасының ортасына нүкте қойылу арқылы орталық деген ұғымға ие болады. Белгілі ғалым 列维·布留尔-дің «原始思维» атты кітабында алғашқы ұлттық амалдарды мысал етіп көрсете келіп, бірден беске дейінгі сандардың барлығы қолмен көрсетумен байланысты дейді:

Бір – сол қолдың кішкене бармағы.

Екі – атауы жоқ бармақ.

Үш – ортаңғы саусақ.

Төрт – сұқ саусақ.

Бес – үлкен бармақ.

Алты – қол.

Жеті – білек.

Сегіз – шынтак.

Тоғыз – иық.

Он – мойын.

Он бір – сол жақ кеуде.

Он екі – омырау.

Он үш – оң жақ омырау.

Он төрт – мойынның оң жағы т.б. /2, 184/.

Қытай тарихын баяндайтын «Алғашқы қоғам тарихы» («原始思维») атты еңбекте «五» wu, «бес» санын зерттеу нәтижесінен кейін 5+1, 5+2, 5+3 және т.б есептік ереже қалыптасқан деп көрсетіледі. Осы қалыптасқан ережеден қытайдың көне тайпалық кезеңіндегі ой-сана мен дүниетаным бойынша «бес» саны ең үлкен натурал таңба болғанын пайымдаймыз. Кез келген заттың санын, мөлшерінің өте көптігін айтар кезде олар бірден шаштарын жайып жіберетін болған. Бұл бес санының үлкен таңба екендігін білдіретін еді. Яғни, бастағы шаштың соншалықты көптігі сияқты немесе сансыз көп дегенді меңзейді /3, 236/.

Сандарды саусақпен санауда бес санының қызметтік маңызы өте зор. Табиғи өлшеудің өзіндік құрылымы секілді бес саусақтың бірігіп, жұмылуы көптік мағына мен қатар бірлікті,

ұйымшылдықты білдіреді. Дүниежүзіндегі барлық зерттеулер бойынша нәтижеге жеткен сандық бірлік «бес», бұдан сандардың саусақпен санау әдісі шыққан деуге болады.

刘师培 Liushipei мырзаның жазған қосымша зерттеуінде «五» wu, «5» саны көне қытайда негізгі сандық бірлік болған, бестен кейінгі сандардың барлығының дамуы: «一, 二, 三, 四, 五», «五» wu, «5»-ке дейінгі бұл аталған барлық сандар көне әдебиеттерде кездеседі, бірақ алтыдан жоғары сандар сирек ұшырасады.

«Бес» санының жоғарыда көрсетілгендей таңбалық мағынасы мен білдіретін қызметі көне Римдік цифрлармен ұқсастығын айта кеткен жөн. Себебі Римнің сандық жүйесінде де «бес» саны негізгі бірлік болып табылады. Оларда да санның бастамасы қолмен көрсетуден басталғаны дәлелденген. Қытай тілінің сандық жүйесінде сандардың таңбалануы 一, 二, 三 секілді басталса, римдік цифрлар I, II, III деп жазылады, яғни адам саусақтарының тік шошайтылып көрсетілгеніне ұқсайды. Осындағы «бес» санын негізгі бірлік деп санауы былай түсіндіріледі: рим цифры V-ке I, II, III сандарын қосса өседі де, ал керісінше кемітсең кемиді, оның ерекшелігін осыдан аңғаруға болады. «Бес» санының римдік жазудағы таңбалануы - V, алақанға ұқсас бейнемен беріледі. Ал «он» санының жазылуы X. Яғни екі бес таңбасының жоғары және төмен қаратылып қосылғандағы пайда болатын көрінісі. Қытай тілінде былай: 四, 六, 七, 八, 九, ал римдік жазуда IV, VI, VII, VIII, IX деп жазылады.

Қытай халқында жылдың төрт мезгілінің басы көктемді – ағашқа, жазды – отқа, күзді – алтынға, қысты – суға теңегені сияқты әлемнің бес тұсын: батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік, орталық деп; бес түсті: қызыл, көк, сары, ақ, кара деп, бес дәмдіні: қышқыл, тұзды, ащы, тұщы, тәтті деп; бес нан өнімін: арпа, бидай, сұлы, күріш, жүгері; бес жануар: жылқы, сиыр, қой, ит, шошқа; бес дене мүшесі: жүрек, бауыр, бүйрек, өкпе, өт деп бөлген.

Адамзаттың тарихта ашқан зерттеулерінен кейін, бірнеше халықтардың сиқырға байланысты наным бойынша «五» wu, «бес» саны құпия сипатқа ие болып келді. Ява аралының тұрғылықты тұрғындарында бір аптада бес күн бар, олардың ойлауынша, осы бес күн мен түс құпия сандардың құрылуына байланысты. Бұл бес күн рет-ретімен ақ түспен шығыс, қызылмен оңтүстік, сарымен батыс, қарамен солтүстік және түссіз түспен ортаңғы бөлікті білдіретін болған. Сол сияқты үнділерде де «бес» саны әртүрлі сиқырлы мағына берген. Мысал келтіретін болсақ, «бес» саны құпия сандар

мағынасының пайда болуын қарапайым жоспарлаудағы түсінік емес, ол сандарды ойластыруды түсіндірудегі әлемдік көзқарасты қорытындылау болып табылады. Бұл жағдай «төрт» саны мен әлемнің төрт бұрышының концепциясын білдірсе, дүние концепциясының себебі – туысқандардың байланысын көрсетеді. Мұны былай да айтуға болады: бес санын ойлаған кезде бес жақтың құрылу идеясын түсіну қиынға соғады. Сондықтан да көне Қытайда «五», «wu» бес саны ең маңызды сандық бірлік, ал бестен жоғары сандар осы бес санын өзгерту арқылы енген деген пікір қалыптасқан.

Ертеректе «四», «si» төрт саны әлемді төрт бағытқа бөлу арқылы пайда болса, кейіннен «五», «wu» бес санына келгенде ортадағы орынды қосып, әлемді бес бөлікке бөлген. «甲骨文 jia gu wen жазуын талқылау» атты кітабында «五», «wu» бес саны бірінің астына бірі сызылған бес сызықтан тұрады. Оның мағынасы аспан мен жердің арасындағы бір-бірін тарту күші, бірақ ол сандық мағынаға ие емес.

Халықтар әлемді төрт бағытқа бөлу арқылы шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік деп, дүниенің төрт жағының концепциясын нақтылаған, төрт саны «四», «si» осылайша дүниеге келген яғни, X жақ. Ертеректе төрт саны төрт сызықшадан тұрған, кейіннен X осылай жазылған. Беске келгенде ортада нүкте пайда болады да, әлемді бес бөлікке бөледі. Көне қытай әдеби тілінде «五», «wu» X таңбасының ортасына нүкте қойылу арқылы жазылады. Төрт сызықтың арасындағы нүкте, ол бесінші орын деп аталады. Бұрын бес сызықшадан құралған, қазір былай «五» жазылады. Қазіргі таңда бес жақтың концепциясының пайда болуын түсіну салыстырмалы түрде жеңілрек. Бір көлденең кеңістіктің ішінде, айналадағы бағытты ұзарту мен айналдырудың бөлігі төрт жақ, табиғи түрде пайда болған «ортадағы» түсінік. Төрт жақтан айнала қоршаған әлем ішіндегі рационалдық түсінік төрт жақтағы бірінші орын, бесінші көлденең әлемдегі орын – «орта» пайда болады. «Орталық» – бесінші орын, аяғында төрт жақты болу тіршілік иесін анықтау болып табылады, төрт жақты әлемнің мағынасы шар болу сияқты. Төрт жақты әлемнің мағынасы бұл төрт санының пайда болу белгісі әлемдік дана сан болғандықтан, осындай төрт жақты кеңістіктің мағынасы дамуы мен пайда болуы, бес жақтың мағынасына да аса қажет «бес санының» пайда болуы жаңа әлемнің белгілік сипатына ұқсас келеді.

Көне қытай тілінде «бес» саны тек ауызекі тілде жазылған, «甲骨文 jia gu wen» көне

жәдігерлер жазуындағы тіл мен Қытайдың алтын дәуіріндегі «五», «бес» толығымен Х-ң үстіңгі және төменгі жақтары сызықпен сызылған, яғни құм сағат тәрізді жазылған. «Бес» санының негізінен, құрылысынан аспан мен жер арасындағы қарым-қатынасты көреміз. Осыдан сандарды тек есептеу құралы екенін ғана аңғармай, «阴阳» «Yinyang» философиясымен тікелей байланысты екенін де көруге болады. Аталған мақалада Х белгісі төрт құбыла концепциясының мағынасымен байланысты көне тілдегі «бес» санын зерттей келе, оны бір белгіге ұқсатуға болады деген қорытындыға келдік. Болашақта бұл иероглифтің ерекшелігі санның түсінігін көрсетпейді және төрт құбыланың екі сызықпен байланысын көрсетеді, әрі бесінші орындағы көлденең немесе нүкте сызығын көрсетеді. Егер тас дәуірінде бастау алған Х таңбасының білдіретін мағынасы төрт құбылалы кеңістікті айтар болсақ, төрт саны «бірінің астынына бірі сызылған төрт сызық» осылай жазылып, мүлде үйлеспейтін еді. Демек, бұл Х таңбасының негізін түзету арқылы пайда болған иероглиф әрі «ортаны» білдіретін бұл орынның қасиетті белгісімен «бес» саны 五 осылай жазылатын болды.

Қытай тіліндегі «бес» санының пайда болуын түсіну үшін оны толық саралау керек. Бұл Шан дәуіріндегі Хуа Сия мәдениетінен бастау алады, соның ішінде дәуіріндегі салт-дәстүр, шындығында, адамдарды мәдениетті түсінуге апаратын. Бұл түрдің белгілерін айтар

болсақ, бес жақтың дәуіріндегі төрт жақтың барысын шын көңілмен Шан дәуіріндегі қытай тілінің өркениет тарихының бастауы деуге болады. Ол құрбандық шалу мен бал ашуды көрсетеді. «四方受年» нен «五方受年», «бес жақты жылға» көшу – императордың төрт жақты салт-дәстүрдің қажетті концепциясы. Қытайдың белгілі лингвисті Ну хуо Хуан «Көне қытайда «五», «wu» бес саны ең маңызды сандық бірлік, ал бестен жоғары сандар осы бес санын өзгерту арқылы енген» – дейді /4, 84/.

Қорыта айтқанда, «бес» санының қасиетіне, танымдық сипатына байланысты қытай халқында және жалпы шығыстық таным-түсінікке шолу жасадық. Ежелдегі қытай сандарының тарихи эволюциясы мен таңбалық құрылымдарының философия-мен, мәдениетпен жақындықтың барлығын табиғи заңдылық деп қарауға болады.

1. 郭沫若: 甲骨文字研究·释五十。
2. «原始思维» 中译本, 商务印书馆 1985 年出版, 第, 284 页。
3. «原始社会史» 中译本, 东北师大历史系译, 高等教育出版社1958 年版. 第 336 页。
4. 中国古代神秘数字, 叶舒宪, 田大宪. 北京社会科学文献出版社, 1998, 294页。

В данной статье кратко описывается история развития числа «5» в китайском языке.

In this article have been described about historical evolution of number «5» in Chinese

Зейналова Ш.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ЯПОНСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ ВРЕМЕН В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Азербайджанский и японский языки, принадлежа к различным генетическим группам, обладают общей типологической характеристикой. Однако системы времен даже типологически схожих языков могут быть непохожими одна на другую. В рамках данной статьи мы рассмотрим видо-временную систему японского языка в сопоставлении с азербайджанской.

Видо-временные значения японских глаголов имеют особенности, отличающие их от азербайджанских, что вызывает необходимость специально проанализировать способы их передачи, выявить сходства и различия средств их выражения. В отличие от азербайджанского языка японский язык не обладает развитой системой глагольных

времен. Абсолютное грамматическое время японского языка характеризуется оппозицией двух времен - непрошедшего (форма на *-u*) и прошедшего (форма на *-ta*) - а также длительным видом (*-te iru / -te ita*), в то время как темпоральная система глагола современного азербайджанского языка представлена девятичленной временной оппозицией. Следовательно, значения японских временных форм могут быть переданы в азербайджанском языке различными способами.

Таким образом, способы выражения значений формы непрошедшего (настояще-будущего) времени (форма на *-u*) в азербайджанском языке следующие: